

ЗА ЕВРЕИТЕ И АНТИСЕМИТИЗМА В СРЕДНА ЕВРОПА

Радослав Мишев

ON THE JEWS AND ANTISEMITISM IN CENTRAL EUROPE

Radoslav Mishev

Интересът ми към този проблем е предизвикан от няколко фактора. 1. При моите специализации и научни командировки в днешните страни от Средна Европа съм посетил почти всички големи градове на този европейски регион. При всички визити колеги са ми показвали местата, където са били еврейските гета до и по време на Втората световна война. 2. В своите научни изследвания в отделни случаи съм се докосвал и до ролята на еврейския етнически фактор. 3. В един документален филм беше показана историята на възстановяването на една синагога в малко градче на днешна Германия, където е живеела еврейска общност от около 200 души. Сега синагогата е възстановена и кметът лично поканва за откриването единствения оцелял член на тази общност, който обаче по обясними причини отказва да присъства. Моят доклад засяга териториите на бившата австро-унгарска империя.

На територията на днешна Европа, включително и на днешна Австрия евреите са дошли още през римската епоха. За пръв път еврейски търговци се споменават в писмен документ около 906 г. след Христа. Повече данни се появяват от XIII век. Тъй като имало забрана да придобиват поземлени имоти, но липсва такава за занимание с лихварство, както при християните, техни представители започват да практикуват такава дейност. През XII век се заселват във Виена, а през 1244 г. Фридрих II Бабенберг издава първата привилегия за тях. Успоредно с това властите и католическата църква практи-

куват и дискриминационни действия и обвинения спрямо евреите в различни престъпления, включително в ритуални убийства на деца – например на Симон от Тренто през 1475 г. и Андерл от Рин край Инсбрук от 1463 г. Жестоките гонения, включително изгаряния, се редуват с временна благосклонност. Нуждата от пари обаче принуждава Хабсбургите да дават частични разрешения за тяхното завръщане. Така се утвърждават еврейските банкери Самуел Опенхаймер и Самсон Опенхаймер. Едва през 1782 г. при кайзер Йозеф II се издава указ за толерантност, чрез който се поставя начало на нормализиране на тяхното положение¹. Чрез споразумението от 1867 г. за дуалистична държава се дава възможност за изравняване на религиите и националностите.

Демографски аспекти. Евреите в много държави се възприемат като странични етнически и религиозни малцинства, без съществено значение за демографската картина на страната. Съвсем друго е положението в Австро-Унгария, където статистическите и други данни ги обрисуват като една от значителните общности със сериозни позиции в икономиката, културата, финансовото дело и др. В тогавашните статистики те обаче не се обособяват като националност, както е при другите, а като вероизповедание. Правата, които получават след 1867 г., водят до истински бум в тяхното обществено и професионално израстване. Според Франсоа Фейтъ преди аусглайха от 1867 г. евреите в империята били 1 220 000, като до края на 19 век 130 000 се установяват в столицата Виена. От тях около 70 000 работят като наемни работници и дребни чиновници. Жан-Пол Блед отбелязва скокообразното нарастване на еврейското присъствие във Виена – от 6 217 през 1857 г. на 72 588 през 1880 г. Силни са позициите на еврейската буржоазия, особено сред банковия капитал – Ротшилд, М. Хирш, Кьонигсватер, Тодеско, Шпрингер, Водианер. Само през 70-те години на 19 век 30% от студентите във Виена са евреи². Според статистиките и картите на религиите в Австро-Унгария, принадлежащите към израелтянската религия са 2 200 000 души, предпоследни преди мюсюлманите – 570 000. Католиците в Хабсбургската държава са 30 900 000, Гръко-католическата църква 4 950 000, евангелисти – 4 280 000, гръко-ориенталските християни – 4 140 000. При това трябва да се има в предвид, че хиляди евреи, за

да избегнат преследвания и дискриминация и с оглед интеграцията си в обществото преминават към другите религиозни вероизповедания. Например от 1868 до 1903 г. 9 000 виенски евреи напускат юдаизма и преминават към Католическата църква или протестанството. Освен това голям брой евреи, говорещи идиш, в който език 70–75% от думите са немски, биват записвани като германци³. В Бохемия част от евреите се самоопределят като чехи, но към 1910 г. все още 47.4% от тях се ориентират към немската култура и Виена. В Галиция немалко евреи се полонизират. В последна сметка те представляват 872 000 души, а значителна част емигрират, особено в САЩ⁴. Независимо от това евреите не печелят особено, тъй като чехите ги смятат за проводник на немското влияние, а поляците демонстрират открит или зле прикрит антисемитизъм. Според други източници през 1910 г. израелтяните в австро-унгарската монархия са 2 620 914, като най-голям процент от тях спрямо местното население живеят в херцогство Буковина – 13.2% и Кралство Галиция и Лодомерия – 10.9 %⁵. Интеграционните процеси на евреите към другите, най-вече доминиращи нации, като австрийски немци, поляци и др., затруднява точното определяне на тяхната численост, но вероятно са повече от фиксираните данни. Но трябва да се каже, че евреите, сравнени по отделно, са повече от словациите, словенците, сърбите, италианците... Пред тях са австрийските немци, маджарите, чехите, хърватите, румънците, т.е. в съотношението си към другите нации евреите заемат средна позиция.

Към национално еманципиране. Според някои автори през XIX век евреите били народност и ненародност. Като нехристияни те живеят сред християнски общности и спазват архаични ритуали. Евреите са разпръснати по целия свят и ролята на народност играе тяхната религия. От края на XVIII век еврейството в Средна Европа приема пътя на адаптиране към модерната култура включително и някои форми на асимилация. Кайзер Йозеф II им налага немски имена, може би без да има в предвид точно германизация. Много евреи се сражават на барикадите през революцията от 1848/1849 г., но след това са отстранени от Националната гвардия. Независимо от това се включват в армията на Кошут. По-затворени еврейски общности остават в Източните райони – Галиция и др. като спазват рели-

гията, езика и старите обичаи. Първите се наричат граждани с израелтянско вероизповедание или потекло. Тези, които се интегрират, трябва да сменят езика си. Пред евреите в Средна Европа стоят два варианта за развитие – асимилация или узаконяване на статут на етническо малцинство. Голяма част от тях избират първото решение. С конституцията от 26-ти април 1848 г. те получават равенство пред закона и право да упражняват много, преди това забранени професии. Много евреи се записват доброволци през Първата световна война, за да докажат своята лоялност и желание за интеграция. Типичен е примерът със семейството на крупния индустриалец Карл Витгенщайн. Фамилията дарява пари за строежа на изложбената зала на виенския „сецесион“. Неговият син и известен философ Лудвиг Витгенщайн анонимно дава парични помощи на много художници, поети, архитекти, записва се доброволец в Първата световна война. Сегашната сграда на българския културен център във Виена е била построена по поръчка на фамилията Витгенщайн.

Унгарският еврейин Теодор Херцел поставя началото на Ционисткото движение, което има повече привърженици в Бохемия и Австрия. Първоначално еврейската национална идея намира повече привърженици в източните райони. През 1883 г. в Галиция е основана национална еврейска партия, която успява да изпрати депутати в Диетата на Лвов (Лемберг) и в Райхсрата. Компромисът от Буковина от 1910 г. признава евреите като нация. Пламенен защитник на еврейската национална идея е равин Йозеф Самуел Блох, родом от Галиция. През 1884 г. той създава и издава списанието „Австрийски седмичник“, а по-късно австро-израелски съюз. Той се противопоставя на идеята на ционизма и работи за признаване на еврейската нация в империята.

Ционизмът се свързва с Теодор Херцл, който през 1896 г. издава книгата „Еврейската държава“. Практически още през 80-те години във Виена се появяват дружества за подпомагане на еврейската емиграция към Палестина. През 1892 г. във Виена се създава координиращият орган Цион. През 1893 г. Натан Бирнбаум издава труда си „Националният ренесанс на еврейския народ“, а преди това издава сп. „Автоеманципация“. Семейството на Т. Херцл е богато и живее в Будапеща. Поради стремежа си да се противопостави на маджариза-

цията то се премества във Виена. Първоначално Херцл не вижда друго решение освен асимилацията на евреите. Дори призовава за масово покръстване в църквата „Св. Стефан“ – Виена. Сътрудничи на „Нойе Фрайе Пресе“ – бастион на еврейския интелектуален елит. През 1891 г. е изпратен като кореспондент на вестника в Париж. Там той е силно травмиран от делото Драйфус. След 1893 г. Херцл се отказва от асимилацията и проповядва националната еманципация, за да избегнат гетото. Остава отворен въпроса за страната, която ще ги приеме и така Виена става център на международния ционизъм. През 1902 г. Бирнбаум създава Еврейска народна партия и работи за еврейска автономия вътре в Австро-Унгария. Либералната еврейска буржоазия пропагандира тезата за интеграцията ⁶. На изборите през май 1917 г. за пръв път евреите ционисти изпращат 5 депутати в парламента ⁷.

Професионално израстване и място в обществото. Еврейският национален фактор е важен в годините на либерална Виена, но те се изявяват също и като меценати, спонсори, журналисти и по-малко артисти. Приносът на еврейската общност в архитектурата и живописата е сравнително слаб, но сред писателите, художниците и музикантите е съществен. Списъкът е дълъг, но нека споменем Артур Шницлер, Петер Алтенберг, Карл Краус, Стефан Цвайг, Зигмунд Фройд, Ото Вайнингер, Густав Малер, Арнолд Шьонберг и др. Във вестниците важна роля играят „Нойе Фрайе Пресе“ и „Нойес Виинер Тагблат“. В последния главен редактор е галицийският евреин Мориц Зепс, близък на кронпринц Рудолф Хабсбург. В този ред на мисли трябва да посочим историкът Хайнрих Фридюнг и лидерът на АРСДП Виктор Адлер.

Антисемитизмът. Антисемитизмът съпътства еврейския народ още от най-стари времена. През вековете Хабсбургските земи също се характеризират с прояви и взривове на антисемитизъм. Едва след компромиса от 1867 г. евреите получават равни права и започва техният възход, но това пък се смята за прекалено от другите националности. Според Стивън Белър подемът на антисемитизма през 60-те години на XIX век изиграва пагубна роля в австрийската история. Причините за възникването и разцвета на антисемитизма в Австро-Унгария са следните: 1. Религиозни, усърдно разпространявани от

Католическата църква. Те включват доводи от ранната история на християнството, обвинения в ритуални убийства на деца и др. 2. Отъждествяването на либерализма и евреите. Този проблем има икономическа мотивация. Евреите сполучливо и бързо се адаптират към либералните условия и пазарните отношения след аусглайха и скоро спечелват завидни позиции в много сфери – банковото дело, литературата, издателската работа, медицината и адвокатурата, индустрията, търговията и др. Строят скъпи и внушителни синагоги, например синагогата в Будапеща. Това се посреща с ревност, неприязън и враждебност от християните. Последните смятат, че еврейската еманципация и успехи трябва да доведе до резултати и за всички останали. Оттук има само една крачка до традиционните обвинения, че евреите преобладават сред лекарите и адвокатите, нерещипрочно като процент от населението спрямо другите националности. Тук е красноречив протестът на световноизвестния хирург Теодор Билрот от Виена, че студентите евреи са твърде много. Той смята, че асимилираните евреи не са в искрена позиция и не могат да станат германци. Дори престолонаследникът на империята Кронпринц Рудолф е обвиняван, че се намира под влиянието на еврейски среди – Мориц Хирш и М. Сепш и унгарците, че е субсидиран от тях. 3. Упадъкът на либерализма и взривът на национализма спомага за създаване на пречки пред интеграцията на евреите. Сред самите евреи също започва национално пробуждане. Като религия тяхната интеграция би била по-възможна, но рамките на национализмите в края на 19 и началото на XX век не допускат такъв вариант. Германските и чешки националисти са враждебни един към друг, но мълчаливо единодушни на антисемитска основа. Дори националните категории започват да се изместват от расистки.

В заключение на своето изказване искам да споделя няколко мисли. 1. Хабсбургската държава, освен че в нея живеят най-много евреи след Руската империя, се оказва европейската велика сила с най-толерантно отношение към евреите. Неслучайно тук най-много представители на евреите просперират в различните сфери на обществото – от финансите до литературата. Докато Русия и Румъния дават много примери на дивашки погроми над еврейските общности, тук те се радват на толерантно отношение от властите. Например

през 1888 г. лидерът на пангерманското движение Георг Ритер фон Шьонерер напада офиси на вестника „Нойес Вийнер Тагблат“, собственост на евреи, за което е арестуван, осъден на затвор, лишен от благородническа титла и изгонен временно от политическия живот – от избран мандат за 5 години. Имперските власти педантично и строго спазват законите, мотивирани от поведението на императора и голяма част от държавната администрация, а дуалистичната монархия се слави с многобройно и качествено съсловие от служители. Израелският писател Амос Оз пише в своята книга „История за любов и мрак“, че хилядите жители на град Ровно предпочитали да живеят под германско управление вместо да изпитват перманентен страх от нападения на пияни и фанатизирани тълпи от поляци, литовци и украинци.

2. Искам да посоча изключителния контраст между гланца на живота в Австро-Унгария и генерирането на силно вътрешно напрежение следствие възхода на антисемитизма, вървящ успоредно с подема на еврейската общност. Всъщност Средна Европа има две лица. Само една политическа партия не се характеризира с антисемитска политика – АРСДП с ръководител В. Адлер. Всичките останали политически формации в явна или по-завоалирана форма проявяват антисемитизъм. Сред тях се открояват Християнсоциалната партия, пангерманистите на Шьонерер и Обединени християни. При това се използват не само расови и др. доводи, но се пропагандира, освен дискриминация, също и отстраняване на евреите. Създава се нагласа, която облагодията по-късно през ХХ в. стратегията за унищожение на евреите. По такъв начин еврейският образован елит попада в безизходица. Писателят евреин Артур Шницлер в „Пътят към волността“ показва опасностите, които се крият под външния блясък на Хабсбургската държава, въпреки че тогава критикуват неговите опасения като прекалени. Евреинът опитва социализъм, либерализъм, асимилация, емиграция, ционизъм и др., но единствената възможност е критичната интроспекция⁸. Всъщност това било основата на културните постижения на Виена в края на века.

3. В Хабсбургската държава се проявява съдбоносното съчетание на сериозно демографско присъствие със силно участие и позиции във всички сфери на икономическия и културен живот, което се възприема от противниците на евреите като нерещипрочно.

4. Може би в обяснението на феномена на антисемитизма в Средна Европа трябва да се включат политолози, социолози, психолози... Германските държави традиционно се характеризират с педантичност и фетишизиране на законността. Там е доста популярен лозунгът „Редът е половин живот“. В една конституционно-либерална държава антисемитизмът се държи в определени рамки, но когато антисемитизмът стане официална държавна политика проличава другото лице на педантичността – чудовищното изпълнение на индустриално унищожение на хора. Дори тогава когато няма пряк контрол върху изпълнителите.

5. Накрая ще завърша с едно сравнение между антисемитизма в двете многонационални велики държави с най-голямо присъствие на еврейски етнически общности в Европа – Русия (СССР) и Хабсбургската държава. Вече казах, че в края на XIX и началото на XX век отношението към евреите в Русия се съпътства с често извършвани погроми, докато в Средна Европа положението е добро. По-късно обаче нещата се преобръщат. При нацисткия режим се стига до холокоста, докато в СССР, въпреки наличието на антисемитски настроения, вече няма такива масови антисемитски ексцеси.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Воцелка, К.** История на Австрия. Култура. Общество. Политика. С.: Рива, 2008, с. 91–95.

² **Блед, Ж.-П.** История на Виена. С.: Рива, 2009, с. 244; **Фейтъ, Ф.** Реквием за една загинала империя. История на разрушаването на Австро-Унгария. С.: Кама, 2003, с. 120–121.

³ История Словакии. М., 2003, с. 239.

⁴ **Фейтъ, Ф.** Пос. съч., с. 120.

⁵ **Basch-Ritter, R.** Oesterreich-Ungarn in Wort und Bild. Graz – Wien – Köln, 1989, S. 176, 150–151. Книгата дава много добра информация за демографски анализ и за другите региони на империята.

⁶ **Блед, Ж.-П.** Пос. съч., с. 264–289.

⁷ **Franzel, E.** Der Donauraum im Zeitalter des Nationalitätenprinzips (1789–1918). Bern, München, 1958, S. 147–148.

⁸ **Белър, С.** Кратка история на Австрия. С., 2009, с. 160. За Християнсоциалната партия вж. **Мишев, Р.** История на Австро-Унгария 1867–1918. В. Търново, 2005, с. 117–118.

ЛИТЕРАТУРА

- Белър, С.** Кратка история на Австрия. С., 2009.
Блед, Ж.-П. История на Виена. С., 2009.
Воцелка, К. История на Австрия. Култура. Общество. Политика. С., 2008.
История Словакии. М., 2003.
Мишев, Р. История на Австро-Унгария 1867–1918. В. Търново, 2005.
Фейтъ, Ф. Реквием за една загинала империя. История на разрушаването на Австро-Унгария. С., 2003.
Basch-Ritter, R. Oesterreich-Ungarn in Wort und Bild. Graz – Wien – Köln, 1989.
Franzel, E. Der Donauraum im Zeitalter des Nationalitätenprinzips (1789–1918). Bern, München, 1958.